

PER ANDERS BERGENDAHL

Elbörs – mål och ekonomi för vem?

Generaldirektören för Statens energiverk har nyligen framfört ett förslag om en elbörs (Rode [1990]). Han anförde synpunkter som att

”det inte finns någon balans mellan det som görs på marknadens tillförselsida och det som görs på dess användningssida.”

”marknaden snabbt behöver ett instrument som ökar konkurrensen mellan producenter och distributörer.”

Själva förslaget beskrevs som att energidistributörer skulle kunna bjuda ut olika effektiviseringsåtgärder till energiproducenterna. Man skall skapa en börs för elsparprojekt. Kraftföretagen tänkes där kunna köpa upp elsparande för att minska sina investeringar i ny kapacitet. Dessa resonemang kan kanske i förstone vara lätta att ta till sig, eftersom de länkas till uttryck som: ”effektivare utnyttjande av befintlig kraft”, ”kunna klara nya energibehov samtidigt som vi sänker de totala energikostnaderna” etc.

Avgörande invändningar

Det finns dock avgörande invändningar. Energieffektiviseringar är inte tillräckligt homogena för att passa börshandel. Det går heller inte att skilja energieffektiviseringar som det ligger ett egenintresse i att de genomförs, från energieffektiviseringar som enbart förutsätts ligga i kraftföretagens intresse. Vidare finns mot bakgrund bla av marknadsutvecklingen i

Europa med en ökande internationalisering förmodligen heller inte under den närmaste tiden något utbyggnadsbehov i den svenska kraftindustrin att matcha effektiviseringarna emot. Till yttermera visso bygger förslaget också på erfarenheter från amerikanska, helt reglerade kraftmarknader där nya kraftverk behövs, men är näst intill omöjliga att få bygga. Utvecklingen i Europa (och i USA) går ju i stället helt åt andra hållet, dvs mot avreglering, disintegration och ökad konkurrens – och inte i riktning mot ifrågavarande amerikanska regleringsmodell.

Samtidigt hänger hela frågekomplexet intimt samman med fundamentala utgångspunkter för en effektiv resursanvändning i samhället eller, annorlunda uttryckt, med centrala ekonomiska principer. I det följande belyses dessa tyvärr inte alltid så lättillgängliga sammanhang.

Marknadsekonomi

I en marknadsekonomi är beslutsfattandet decentraliserat liksom ansvaret för besluten. Själva ordet marknad är ett uttryck för att säljare och köpare möts – allt utifrån sina olika förutsättningar och värderingar. Ordet ekonomi står för hushållning med resurser. Den marknadslösning som kommer till stånd är ett uttryck för balansen mellan köparnas/konsumenternas värdering av varor och tjänster och varutillförselns kostnader. Marknaderna har åstadkommit avvägningarna mellan konsumenternas värderingar och produktionens utnyttjande av olika resurser via de priser som etableras. Priserna har härvid rollen som samlande bärare av en oerhörd mängd information mellan producenter och konsumenter.

*Docent PER ANDERS
BERGENDAHL är byråchef vid
Statens energiverk, Stockholm.*

Marknadslösningarna har emellertid också vissa klara och identifierade brister. Individernas värdering av en god miljö regleras exempelvis inte automatiskt på någon marknad. I dylika fall krävs därför kompletterade kollektiva/statliga insatser för att reglera utfallet. Det finns vidare fördelningspolitiska mål som kräver ingrepp på marknaderna för att förverkligas. Därutöver kan förutsättningarna på marknader vara sådana att de kan skapa en monopolisering, vilket i sin tur medför att en marknadslösning inte representerar en god avvägning mellan konsumenternas värderingar och den relativa resursskappheten, dvs att marknaden av sig själv inte löser resurshushållningsproblemet på ett bra sätt.

I de fall det finns monopolinslag på marknaderna kan dessa motverkas på två generella sätt. För det första genom kartellagstiftning eller motsvarande som syftar till att bibehålla konkurrensmarknadernas effektivitetsegenskaper ur konsumenternas perspektiv. För det andra genom att monopolen tillåts verka, men att de regleras på lämpligt sätt – exempelvis genom prissättningsprinciper (och effektivitetskrav) som syftar till att kopiera en konkurrensmarknad.

Det decentraliserade beslutsfattandet är som nämnts centralt i marknadsekonomi. Det innebär att presumtiva köpare av en vara eller tjänst gör sina avvägningar rörande huruvida de skall köpa en vara eller ej – allt utifrån sina förutsättningar, värderingar och alternativ. På samma sätt gör säljare av olika varor bedömningar av produktsatsningar, maskininvesteringar, priser etc.

Konsumtion och investering

Grovt sett kan man skilja på två olika beslutssituationer: En investering respektive köp av en vara eller tjänst för omedelbar konsumtion. En investering är par definition förknippad med osäkerhet. Efter som en investering skall användas under

en längre tid, är framtida kostnader och intäkter förknippade med investeringen osäkra. De riskavvägningar som måste göras i samband med investeringar blir därvid olika för olika aktörer – allt efter vars och ens situation.

En konsumtionsvara är däremot något som kan köpas omedelbart för omedelbar konsumtion. Övervägandena härvidlag behöver därför inte direkt påverkas av bedömningar rörande framtida kostnader och intäkter (om vi bortser från att spara och investeringar för framtida konsumtion undanträngs). Beslut om köp kan fattas under säkerhet om pris och omedelbar nytta.

Decentraliserat beslutsfattande och ansvarstagande är marknadsekonomins fundament liksom prisernas roll som samlade bärare av en oerhörd mängd information. Priserna speglar härvid alla individers samlade värderingar eller nytta av varorna, produktionsteknikernas effektivitet och ingående insatsvarors relativa knapphet. Marknadsekonomi kännetecknas också av en stor flexibilitet. En minskad efterfrågan på en vara ger omgående signaler till producenterna att konsumenterna gjort omprioriteringar. Omvänt ger ökade kostnader via priserna signaler till konsumenterna att kostnadsförutsättningarna i varuproduktionen försämrats. Generellt gäller härvid också att riskerna för svängningar i efterfrågan skiljer sig betydligt mellan olika varugrupper och insatsfaktorer.

Bedömningar avseende avkastning och risk är det centrala i de långsiktiga åtagandena, dvs investeringarna. Varje beslutsfattare har här att välja investeringsprojekt (eller -portfölj) efter sin marknadssituation, sina förutsättningar och bedömningar. Som exempel på skiftande marknadsrisker kan ges att produktion av telexutrustning plötsligt kan bli obsolet därför att nya effektivare alternativ som telefax kommit i stället. Elproduktion och el som vara är däremot jämförelsevis mindre utsatt för marknadsrisker efter-

som användningsområdena finns i sådan mångfald. Dyliga avvägningar rörande marknadsrisk, prisrisk, leveransrisk etc tillhör varje beslutsfattares investeringsbeslut.

Varje investeringsbeslut är ett beslut under större eller mindre osäkerhet och det gäller således för varje beslutsfattare att ha pejling på, inse och värdera de risker som är förknippade med hans verksamhet. Risktagande och ansvar är på detta sätt en central utgångspunkt för såväl marknadsekonomins alla aktörer som dess sammantagna funktion. Detta återspeglas inte enbart i grunderna för långsiktiga investeringsbeslut, utan även som utgångspunkt för mer kortsiktiga satsningar.

Investeringar i kraftanläggningar kan ses som exempel på beslut som kräver bedömningar om efterfrågeutveckling, priser, olika risker m.m. I den mån en kraftverksägare kan teckna långsiktiga kontrakt om leveranser och priser kan han minska sin riskexponering (som enligt exemplet ovan ändå kan vara betydligt mindre än för många andra investeringsprojekt). En på detta sätt minskad risk kan för kraftverksägaren innebära att han kan sälja kraften till ett, i jämförelse med spotleveranser, fördelaktigt pris. Han "betalar" på detta sätt för att undgå en risk. För köparen av kraft kan det sägas vara omvänt. Han får betalt i termer av ett relativt fördelaktigt pris för att låsa sig vid köp av framtida leveranser. Exemplet är naturligtvis något förenklat, bl.a. genom att säljaren fortfarande står för risken att köparen kommer på obestånd – samtidigt kan ju säljaren i viss utsträckning se sig gärdad mot detta genom att elleveranser är så flyttbara/försäljningsbara tillgångar.¹

Nega what?

En effektiviseringsåtgärd hos en elabonnet kan kanske betraktas som ett icke-köp av el (nega watt) – det kan vara att

han köper kapitalutrustning/teknik i stället. En säker förbättring av energiproduktionen hos elabonnet leder emellertid inte till ökad säkerhet om den framtida efterfrågan hos kraftverksägaren. En investering är för kraftverksägaren ett beslut under osäkerhet. Om investeringen inte förväntas ge lönsamhet skall kraftverksägaren inte genomföra investeringen.

I prisavseende är det viktigt att kraftverksägaren skiljer på de olika produkter han säljer: långtidskontrakt med jämn last, kontrakt med avbrytbarhet, topplast etc. Priserna i balans/marknadsjämvikt innebär att marknaden klareras. En marknadssegmenterad prissättning kommer för säljaren att tillförsäkra honom ett gott kapacitetsutnyttjande. Då trängseleffekter uppstår stiger priserna och signalerar till kraftverksägaren att det är dags för investeringsöverväganden.

För varje elkonsument är det omvänt. Priserna på olika leveranser förmedlar information om relativ resursknapphet (kapacitetsknapphet). Konsumenten har här, som ansvarig beslutsfattare, att ta ställning till eventuella investeringsprojekt som kan bli aktuella (energislåtare utrustning, produktionsomläggningar, konsulttjänster etc). På samma sätt som för producenten gäller att han har att avväga sina förutsättningar och sin riskbild och endast genomföra sådana investeringar som förväntas vara lönsamma.

Så länge man utgår från varje beslutsfattares integritet och värderingar finns mot denna bakgrund inget utrymme för ett s.k. börssystem med effektiviseringsåtgärder. De som förespråkar en sådan modell måste därför ta på sig ansvaret för uppgiften att förklara varför marknadsfunktion är bristfällig och att identifiera vad för slags brister i beslutsfattandet hos aktörerna det handlar om, orsakerna till

¹ Framtidsmarknader på elområdet skulle kunna frigöra säljaren från det bilaterala beroendet.

dessas samt vems bedömningar som skall övertrumpfa individernas integritet och varför.

Mål

Samhällets mål är dess individers välfärd – knappast någon torde bestrida detta eller att välfärd i delar innebär olika saker för olika människor. Detta är emellertid själva utgångspunkten för de resurshushållningsprinciper som skisserats ovan. Det förklarades därvid också att marknadsekonomin måste få en hjälpande hand för att tillgodose miljömål, sysselsättningsmål, fördelningsmål, kollektiva insatser som polisverksamhet och flygsäkerhetskrav, marknadernas effektivitet ur konsumenternas perspektiv etc. Alla dylika mål är direkt relaterade till individers välfärd.

Den sammantagna efterfrågan på varor och tjänster i samhället återspeglas därvid i efterfrågan på resurser som då blir mer eller mindre värda. Omvänt innebär en god hushållning med samhällets resurser – en god ekonomi – att de tillgängliga resurserna utnyttjas på bästa sätt för att åstadkomma välfärd för samhällets individer. När så är fallet är resursanvändningen effektiv och i balans.

För att förstå prisbildningens centrala roll för en effektiv resursanvändning kan det kanske vara illustrativt att jämföra med vad en centralplanerad ekonomi med kvantitativa mål för med sig. Där får man inte på ett flexibelt sätt en anpassning till individernas efterfrågan genom att prissystemet inte får spela rollen som informationsbärare mellan produktion och konsumtion. Ett sådant system står i motsatsställning till marknadsekonomin decentraliserade beslutsfattande, risktagande och ansvar – och följaktligen i motsatsställning till respekten för individernas integritet och nyttopplevelser.

I mindre skala står likaså stora integrerade verksamheter och monopol allra oftast i vägen för en effektiv och konsu-

mentorierad utveckling och varuförsörjning. Trögheter, ineffektivitet och svag konsumentanpassning är ofta karakteristiska när planeringsinslagen blir för stora, eller annorlunda uttryckt där köparnas valmöjligheter är begränsade. Integration och ineffektivitet ur samhällets perspektiv går oftast hand i hand, liksom valmöjligheter för köpare och marknadseffektivitet.

Detta hindrar naturligtvis inte att det ur företags synvinkel är effektivt att få spelrum och ensamtillgång till marknaden – och undgå den automatiska kostnads- och priskontroll som ligger i en fungerande konkurrens. Där monopolinslag är ofrånkomliga måste de ur samhällets synvinkel regleras.

Regleringar och marknadseffektivitet

Att utforma regleringssystem där så erfordras är ingen enkel uppgift, även om grundläggande samhällsekonomiska prissättningsprinciper och kostnadseffektivitetskrav är entydiga. Maximipriser och koncessioner kan exempelvis vara inslag i en reglering. Maximipriser kan emellertid förta prissystemets roll och omöjliggöra att priserna klarerar marknaden. Om t ex en koncessionsinnehavare (som även antas vara producent så att vi har en vertikalt integrerad verksamhet) befinner sig i en sådan situation kan han bli nödsakad att i delar leverera till underpris om koncessionen annars kommer i fara. Det kan också gälla att marginella investeringsprojekt med en negativ lönsamhet framvingas av risker för att förlora en koncession. Om ett sådant olönsamt investeringsprojekt kan ersättas av något mindre olönsamt (som exempelvis en betalning till en kund för att han skall genomföra en ersättande investering) är resultat bättre för koncessionsinnehavaren – men det handlar fortfarande om olönsamma investeringar. Slutsatsen av detta är *inte* att enskilt olönsamma investeringar på något sätt skulle vara sam-

hällsekoniskt lönsamma. Slutsatsen är i stället att den aktuella regleringsmodellen och vertikala integrationen hämmar god ekonomi och medför kostnader för samhället i termer av marknadsineffektivitet.

I den mån en sk börs för effektiviseringsåtgärder skulle kunna aktualiseras till följd av ett regleringssystem är det inte börsmodellen som bör prövas utan regleringsmodellen som bör omprövas.

I anslutning till tanken om en dylik börs skall det återigen betonas att frågan om produktspecifikationen ej alls är klar. En börshandel kräver i princip standardiserade kontrakt. Vad säljs och vad köps? Vad skulle kunna identifieras och kvalificera som energieffektivisering och vem skulle ombesörja detta och hur? Skulle ett maskinutbyte som ändå skulle göras kunna identifieras och kvalificera som energieffektivisering? Armaturbyte som ändå hade tiden inne? Byte till annan produktionsteknik eller annat produktsortiment? Verksamhetsnedläggelser? Temperaturreglering för att spara energikostnader?

Avslutning

Sammanfattningsvis kan sägas att marknadsekonomierna förmår lösa resursanvändningsavvägningarna relativt väl och effektivt genom att kombinera konsumenternas enskilda och sammantagna värderingar med producenternas vinstintressen och risktagande. Prissystemet är här nyckeln genom dess roll som informationsbärare och signalgivare. Det är emellertid samtidigt nödvändigt att assistera marknadsekonomin, bla i syfte att bredda välfärden och införliva välfärdsaspekter som ej automatiskt ombesörjs. Att däremot kläda något som påminner om centralistiska planmål och integrerade producentaktiviteter i marknadsekonomisk dräkt är ingen utgångspunkt för en god resurshushållning. Det är inte förenligt med respekt för det decentraliserade beslutsfattandet.

Referens

Rode, H, [1990], "Energiverket vill ha elbörs". *Dagens Nyheter*, 20 september 1990.